

ԱՐԾՐՈՒՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՄՄՈՒԹՅԱՆ» III ԳՐՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՄԱՇՏՈՅԱՊԱՏՈՒՄԻ ԽՆԴԻՐԸ

«Հատած երրորդ» կոչվող գիրքը, վերնագրված «Ավարտաբանութիւն մերոց հայրենեաց», սկսվում է մի աղբյուրաբանական նախաբանով, որտեղ կարճ հիշատակվում է II գրքի նյութը՝ «ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ի վախճան սրբոյն Տրդատայ», և սահմանում է հետագա գրելիքը. «Երբորդ առնելով զիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև ի սպառել Արշակունեաց ազգին ի թագաւորութենէ և զաւակի սրբոյն Գրիգորի՝ ի քահանայապետութենէ»: Այսինքն, մինչև 428-30-ական թվականները:

Նախաբանի բովանդակութեանց երևում է, որ II գրքի ավարտն ընթերցելուց հետո պատվիրատու Սահակ Բագրատունին իր հերթական նամակով կամ բանավոր կերպով կատարել է մի էական դիտողություն՝ կապված որոշ կարևոր և պիտանի տեղեկությունների բացթողման հետ: Ի պատասխան՝ Մովսես Խորենացին փորձում է արդարացնել իրեն՝ ասելով, որ կարճ ժամանակում աղբյուրների սակավության պայմաններում ինքն ապավինել է սեփական ջանքին ու հիշողությանը, ուստի՝ խնդրում է իրեն չպարսավել: Բայց և խոստանում է, հեռավոր ժամանակների փոխարեն, ոչ հեռու ժամանակների եղելությունը պատմել անսխալ, բոլորին հասկանալի լեզվով, որպեսզի ընթերցողները տարվեն ոչ թե պերճախոսությամբ, այլ խոսքի ճշմարտությամբ: Երևում է, որ Սահակ Բագրատունին քննադատական ակնարկ է արել նաև պատմելաոճի հարցում, և Մովսես Խորենացին, ըստ այդմ, փոխել է ոչ միայն ոճը, այլև ոճի իմաստավորումը: Սա նշանակում է, որ նրա «Հայոց պատմությունը» հետազոտողները պետք է ուշադիր լինեն նշված «ժամանակային» և «ոճային» ծրագրի կատարման և այդ ծրագրից շեղվող բնագրային հատվածների հանդեպ:

Պետք է նաև հաշվի առնել, որ այս դեպքում պատմահայրն իր խոստում-ծրագիրը լրիվ կատարելու է, որովհետև արդեն մեկ անգամ եղած շեղումը քննադատական դիտողության է արժանացել:

Ո՞րն էր այդ շեղումը

Բանն այն է, որ հեղինակը քննադատությունը լրիվ ընդունել է, որովհետև պատվիրատուն արդարացի է գնահատել II գիրքը: Ուժ-ում գոնե իրենց երկուսին է հայտնի, թե ինչ կապ կա հիշյալ և II գրքի ավարտամասի աղբյուրաբանական հիշատակարանների միջև: II-ում գրել է. «Բայց և որ ինչ ի թագաւորութեանն Տրդատայ և յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ՝ որ ինչ ի յիշա-

տակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց: Իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի համբավուց արանց իմաստնոց և հնախոս սիրաբանից՝ ստուգապէս տեղեկացեալ, արդարաբար քեզ զրուցեցաք»: [Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն Հայոց», II, Հե] Ի դեպ, վերջին բառը «զրուցեցաք», պետք է առնվեր ոչ թէ անցյալ, այլ ներկա կամ ապառնի ժամանակով: Բայց քանի որ բոլոր ձեռագրային տարբերակները ներկայացնում են ակնհայտ սխալ ժամանակաձևը, ապա ճիշտ ձևը առաջարկում ենք թարգմանության մեջ. «Բայց ինչ որ եղել է Տրդատի թագավորության ժամանակ և նրանից հետո, ոչ անփութորեն ու անզգուշաբար վրիպելով, և ոչ կամավոր սխալներով այս պատմության մեջ խոսքը հարմարեցնելով, այլ այն, ինչ հիշատակում են հույների դիվանագիր մատյանները, նմանապես ապա և այն, ինչ լուրեր հասել են իմաստուն այրերից և հնախոս բանասերներից, մենք, ստուգապէս տեղեկանալով, քեզ արդարաբար կպատմենք»:

Տրդատի ժամանակի վերաբերյալ տված խոստումի փոխարեն III գրքի սկզբում, ամփոփելով նախընթաց գիրքը, Մովսէս Խորենացին գրում է, թէ հունական բոլոր աղբյուրները հնարավոր չէ կարճ ժամանակում նայել, ոչ էլ Դիոդորի մատենագրությունը կա ձեռքի տակ, և «ո՛չ հնախոսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս» (այսինքն՝ ոչ էլ հնախոսություն կա մեր աշխարհի մասին):

Արդարացումն ամբողջ II գրքի առիթով է արված, իսկ դրա մեջ մտնում է նաև Տրդատի ժամանակը, հետևաբար և այդ մասով պատվիրատուին տված խոստումը կատարված չէ: Պատմահայրն այդուհետ կամ պետք է ժլատ լինի խոստումների մեջ, կամ տված խոստումը պետք է կատարի, ինչը և կասկածից վեր է դատելով պայմանավորվող կողմերի նախընթաց շիտակ և ազնիվ հարաբերումների բնույթից: Եվ եթէ III գրքի կազմում հայտնվեն շեղումներ ծրագրից, ապա կարելի է անգամ կասկածել դրանց բնագրային հարազատությանը, բայց ոչ հեղինակային խոստման լրջությանը, որովհետև այս դեպքում արդեն այդ խոստումը դառնում է բնագրի վավերականության չափանիշ:

Ահա, Սահակ Բագրատունին, հետագա շարադրանքի ծրագիրը և դրա կատարման հեղինակային հավաստիացումն ընդունելով, հավանաբար, խիստ զբաղված լինելու, երկրից բացակայելու կամ մի այլ պատճառով որոշում է նամակագրական երկխոսությունը միառժամանակ ընդհատել:

Մովսէս Խորենացին, փաստորեն, առաջիկայում կարող էր գլխակարգել շարադրանքն ըստ իր հեղինակային մտահղացման, առանց պատվիրատուին գլուխ-գլուխ ուղարկելու պարտադրանքի, ուստի և առանց նրա խմբագրական միջամտության, ինչպես դա տեսանք առաջին գրքի օրինակներով¹: Պատմությունը շարադրելու այս նոր հնարավորությունը ավելորդ է դարձնում նաև գլխաբաժան տարբեր նշանների անհրաժեշտությունը, ուստի կարելի էր բա-

¹ Ա. Սահակյան, Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմութեան» գլխակարգումը որպես բնագրի վերջին խմբագրություն. - «Լևոն Խաչիկյան-90», Եր., 2010, էջ 226-254:

վարարվել միայն թեմատիկ տարբերակիչ հատկանիշով նախորդ գրքերից միայն դա պահպանելով իբրև գլուխների սահմանագատիչ նշան, ինչն էլ արվել է:

Արդյունքում գլխակարգը կազմվել է ըստ հայոց թագավորների գահակալման ժամանակաշրջանների՝ սրանց համապատասխանող գլուխների ծավալով ու քանակով: Նման հաշվարկով կստանանք՝ Խոսրով, Տիրան, Արշակ, Պապ, Վարազդատ, Արշակ և Վաղարշակ եղբայրներ, այնուհետև Խոսրով, Վռամշապուհ, Արտաշիր թագավորների ժամանակը նկարագրող ութ գլուխներ, ևս մեկ կարճ գլուխ III գրքի սկսվածքով մինչև Խոսրովը, կաթողիկոսական տան ճակատագրի վերաբերյալ գլուխը, ինչպես նշված էր ծրագրում, վերջապես «Ողբը», իբրև եզրափակիչ գլուխ:

Հնարավոր համարելով, որ Արշակ II-ին նվիրված գլուխը մյուսների համեմատ կրկնակի ծավալի պատճառով կարող էր կիսվել երկու պայմանական գլուխներով՝ զուտ տեխնիկական համաչափության նկատառումով, կարող ենք III գրքին վերագրել մոտ 12 գլուխ ներկայիս 68-ի փոխարեն: Գլուխները, ինչպես արդեն ցույց ենք տվել I գրքի օրինակով, վերնագրված չեն եղել, նրանք կարող էին ունենալ այբբենական համարանիշ կամ կարող էին տարբերվել սկզբնատառի գունային երանգով ու գրության շափով, ոչ ավելին: Այժմ, շրջանցելով կոնկրետ գլխի վերնագրի ու նրա բովանդակության համապատասխանության հարցը, քանի որ այն արդեն քննել ենք I գրքի օրինակով, անցնենք III գրքի հեղինակային գլուխների սահմանների որոշարկմանը:

Առաջին գլուխը ներառում է աղբյուրաբանական նախաբանը (Ա), Տրդատի մահից հետո առաջացած իրավիճակը (Բ, Գ, Դ), կայսրին գրած հայոց թղթի պատճենը և պատասխանը (Ե): Քանի որ I գլուխը գրվել է մինչև շարագրման նոր պայմանի և գլխաբաժանման թեմատիկ սկզբունքի ընդունումը, կարելի է ենթադրել, որ այն եղել է կարճ գլուխ (Ա-Ե), որ ուղարկվել է պատվիրատուին, և որից ստացած պատասխանի հիման վրա գրվել են հաջորդները՝ ավելի երկար գլուխներ, որոնք արդեն շարագրված են թեմատիկ սկզբունքով առանց պատվիրատուին ուղարկելու, առանց նրա հետ զրուցելու, մինչև վերջինս նորից կհայտնվի իր պահանջներով, կկարգա կուտակված նյութը և կընդունի աշխատանքի ավարտը: Դա կտեսնենք իր տեղում:

Երկրորդ գլուխն ընդգրկել է Խոսրով Կոտակի գահակալումն ու նրա ժամանակաշրջանի նկարագիրը (Զ-Ժ):

Կարելի է նաև կարծել, որ այս առաջին երկու գլուխները հեղինակի մոտ միավորված են եղել մեկ ընդարձակ գլխում, որը պատվիրատուին ուղարկելուց և նրա պատասխանը ստանալուց հետո շարունակել է նույն ոգով: Մանավանդ, որ այդ երկու գլուխների միջև առանձնապես որևէ սահմանագատիչ հատկանիշ չկա (վկան՝ ներկայիս Ե և Զ գլուխների կապը): Այդ դեպքում, սակայն, բաց է մնում այն հարցը, թե ինչու է Մովսես Խորենացին, առանց մե-

կենսա Սահակի կարծիքն իմանալու, կանխորոշում երրորդ գրքի գլխաբաժաններն ու գլուխների ծավալները:

Երրորդ գլուխն ընդգրկում է Տիրանի ժամանակաշրջանը (ԺԱ-ԺԷ), իսկ Արշակին նվիրված մասը պայմանականորեն բաժանվեց չորրորդ և հինգերորդ գլուխների (ԺԸ-ԻԸ և ԻԹ-ԼԵ), թեկուզ թեմատիկ սկզբունքի համաձայն պետք է ենթադրել մեկ ընդարձակ գլուխ:

Վեցերորդ գլուխը նկարագրում է Պապի ժամանակը (ԼԶ-ԼԹ):

Յոթերորդ գլուխն ամենակարճն է և նվիրված է Վարազդատին (Խ):

Ութերորդ գլուխը պարունակում է Արշակ և Վաղարշակ եղբայրների և Արշակ ու Խոսրով ազգականների գուգահեռ գահակալումը (Խ-ԽԶ, ԽԸ-Մ): Հաջորդող իններորդ գլուխն ընդգրկում է Վռամշապուհի կառավարումը (ՄԱ, ՄԳ, ՄԵ):

Եվ եթե ընդունենք, որ Վռամշապուհից հետո Խոսրովի միամյա գահակալումը շարունակող պարսիկ Շապուհը քառամյա թագավորումով առանձին գլուխ չի կազմում, ուրեմն տասներորդ գլուխը նվիրված է վերջին թագավոր Արտաշեսին (ՄԶ, ՄԸ, ԿԳ, ԿԴ):

Տասնմեկերորդ գլուխը պատմում է կաթողիկոսական տոհմի սպառումը (ԿԵ, ԿԶ), իսկ վերջին տասներկուերորդը պատմագրքի եզրափակումն է՝ «Ողբը» (ԿԸ): Բոլոր մյուս գլուխները, որոնք առկա են Խորենացու մեզ հասած Պատմության մեջ և որոնք չընդգրկվեցին երրորդ գրքի սկզբնական գլխակարգում, շեղված են հեղինակային ծրագրից և առանձին քննարկման առարկա են:

Այժմ դառնանք պատվիրատու-խմբագրին: Կարելի է որոշել, թե երբվանից է վերջինս ընդունել և ընթերցել կուտակված պատմագրական նյութը: Հաջքում չորս տարի թագավորած պարսիկ արքայորդի Շապուհի և հայ իշխանների առօրյայի կենցաղագրումից հետո Մովսես Խորենացին, դիմելով Սահակ Բագրատունուն, տվյալ գլխի վերջում (ՄԵ) գրում է, թե այդ ամենի մասին իրեն գրել հարկադրեց Սահակի խնդրանքը. «Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ հարկավորեաց ընդ վայր խնդիր»:

Ուրեմն հեղինակն ինքը չէր գրելու այդ մասին, քանի որ դա ավելորդ մանրուք է համարում: Իրականում արդի պատմագիտության համար մոտ երկհազարամյա վաղեմության իշխանական կենցաղի ու մենթալիտետի մասին այդ և այլ վիկայություններն ունեն անգնահատելի արժեք, որի համար պարտական ենք ոչ միայն պատմահոր իմացությունը, այլև պատվիրատու-խմբագրի ճաշակին ու պահանջին:

Արդ, ե՞րբ հայտնվեց խմբագիրը, որին ստիպված էր դիմել ու բավարարել հեղինակը: Եթե ՄԵ գլխի բովանդակությունը սկզբնական իններորդ գլխի կազմում շարադրված է նրա պահանջով, ուրեմն ութերորդ գլուխն արդեն նա կարդացել և պատասխան նամակում պահանջել էր գրել այդ մասին: Հետևաբար՝ ութերորդ գլխում եղել է նման մի տեղեկություն, որ իշխանին հիշեցրել է Շապուհի գահակալումը Հայաստանում: Եվ իրոք, այդ գլխի վերջին հատվածում

(ԾԱ) Պարսից Շապուհ թագավորն իր Արտաշիւր որդուն ուղարկում է Հայաստան՝ այնտեղ գործերը կարգավորելու և ըմբոստ Խոսրովին գահազրկելու, նրան և նրա հավատարիմ Գազավոն իշխանին կալանավորելու և այլն: Ահա այս դրվագը Սահակի մոտ պահանջ է ծնում իմանալու, թե ինչպես Անհուշ բերդից ազատված Խոսրով արքայից հետո Պարսից արքան իր որդի Շապուհին ուղարկում է Հայաստան՝ կառավարելու, որն էլ հայերին սիրաշահելու համար իրեն հետ Հայաստան է տանում պարսկական աքսորում եղած հայ իշխաններին, այդ թվում նաև վերոհիշյալ Գազավոն Կամսարականի որդի Հրահատին: Ահա այս գուգորդումով Սահակ իշխանին հետաքրքրել է Շապուհի «հայկական» նիստուկացը, հայ իշխանների ընկերակցութիւնը, և այդ հետաքրքրասիրութիւնը, իհարկե, մտքում ընդդիմանալով հանդերձ, բավարարել է պատմահայրը՝ մոռացումից ահամա փրկելով պատմական մանր ու անգին տվյալներ:

Բայց արդեն պատվիրատուի ներկայութիւնը ստիպում է, որ հեղինակը հաջորդ բոլոր գլուխները, մինչև գրքի ավարտը, մեկ առ մեկ ուղարկի պատվիրատուին՝ ընթերցելու: Դրա ամենավառ ապացույցն այն է, որ իններորդ գլուխն ուղարկելուց հետո հեղինակն ուղարկել է նաև տասներորդ գլուխը՝ նվիրված վերջին Արշակունի արքա Արտաշեսին: Դա երևում է նրանից, որ տասնմեկերորդ գլխում Մովսէս Խորենացին դարձյալ պատասխանում է, այս անգամ մերժումով, մի «կողմնակի» պահանջի, որը հաստատ ներկայացվել է պատվիրատուի կողմից նախորդ գլուխը (տասներորդ) ընթերցելուց հետո: Իսկ այդ գլխում (տասներորդ) Բագրատունի Սահակը կարդացել է, թե ինչպես է Սուրմակ Արծկեացին Տիգրանում շարախոսում Հայոց արքայի և կաթողիկոս Սահակի հունամետութեան մասին, որի պատճառով այդ երկուսին կանչում են պարսից արքունիք քննելու համար (ԿԳ-ԿԴ): Արդյունքում արքային ու կաթողիկոսին գահազրկում են և պահում Պարսկաստանում: Հարց է ծագում, թե ավելի ուշ արքունական ատյանում ինչպիսի ինքնապաշտպանական ճառ է ասել մեծն Սահակը, որով հիացել է Վռամ թագավորը և նրան ուղարկել Հայաստան՝ կատարելով նաև վերջինիս խնդրանքները: Եվ պահանջել է մեջբերել այդ ճառը:

Փաստորեն, պատվիրատու իշխանի ներկայութեամբ պատմահայրը վերստին հարկադրված էր անցնելու կարճ գլուխների շարադրման սկզբունքին, ինչով և սկսվել էր գիրքը: Պատահական չէ, որ վերջին գլուխներում նորից ի հայտ է գալիս երկխոսական ոճը, որից կուսակցի են դառնում պատվիրատուի հարց ու պահանջը: Երկխոսական բնույթի մասին է վկայում տասնմեկերորդ գլխի (III, ԿԵ) առաջին նախադասութիւնը. «Ուրպէս ասացաք, յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց՝ երկաբանչիւրոցն առաբեցին խնդրել արթուակալ յարքայէն Պարսից...» (III, ԿԵ):

Իսկ որտե՞ղ էր այդ մասին հեղինակն արդեն ասել՝ հենց նախորդ գլխի վերջին տողում. «Ուրում (կաթողիկոս Բրքիշոյին – Ա. Ս.) ոչ կարացեալ տանել նախարարացն՝ դարձեալ աղաչեցին զՎռամ փոխել զնա. և տալ զայլ ոք

ըստ կրօնից նոցա, և կիսոցն ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ» (III, ԿԳ): Նախորդ գլուխը հարցեր է հարուցել պատվիրատուի մոտ. մեկ թե ովքեր են եղել Սահակին կողմ և դեմ նախարարները, երկրորդ՝ թե ինչ ճառ է արտասանել Սահակ կաթողիկոսը Պարսից արքունիքում: Հետաքրքիրն այն է, որ եթե III գրքի ԿԳ գլխի վերջը և ԿԵ գլխի սկիզբը հայտնվեին ոչ թե տարբեր գլուխներում, այլ լինեին իրար կից, անիմաստ ոճավորում կունենայինք, որովհետև կլինեին ավելորդ կրկնություն: Իսկ երբ այդ երկու տողերը կտրվում, հեռացվում են իրարից, արդարացվում է «որպէս ասացաք» գրուցարարական ոճի տարրը՝ իբրև ընդհատված խոսքի շարունակություն: Եվ իրոք, պատմահայրը նախ պատասխանում է նախարարներին վերաբերող հարցերին, ապա ներկայացնում է Սահակ Պարթևի և նրա ճառի թողած տպավորությունը.

«Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինն կազմեալ ի բեմասացութեանն ձևի՝ համեստ հայեցուածով, համեստագոյնս ևս ձայնի սկսաւ հառել... որով գաղաղացան մոգուցն լեզուք և հիացեալ պակեաւ իննին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին...» (Մ. Խորենացի, «Հայոց պատմություն», III, ԿԵ):

Ինչ վերաբերում է ճառը մեջբերելուն, Մովսես Խորենացին գրում է գլխի վերջում. «Քայց թէ ասիցէ ոք՝ պարտ է մեզ զասացեալսն մեծին Սահակայ ի պարսից հրապարակախօսութեանն գրել, զիտասցէ, զի ոչ յումեմէ ի լսելիս մեր հասեալ է բովանդակն ճմարտութեամբ, և ոչ մեք ի պատմութեանս հիւսել հաւանիմք: Զի և ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց, և զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի և քո կամից կատարեսցին, և ես հողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց, մարդ քեզ վարկանելով, կարեկցութեամբ մեզ հաւասարեալ, և ոչ, որպէս քերթողքն ասեն, մերձագավակք և մօտասէրք գոյ և նոյնասերմանք աստուածոց՝ իշխանք»:

Մովսես Խորենացին խոստովանում է, թե ինքը չի ուզում Սահակ կաթողիկոսի անունով ճառ հորինել ոչ թե այն պատճառով, որ չի կարելի կեղծել և անիրական ճառ հյուսել, այլ այն պատճառով, որ ժամանակ չունի այդ անելու, որովհետև շտապում է պատմությունը շուտ ավարտել իր բուն գործերին անցնելու համար: Այստեղից, ի դեպ, երևում է, որ պատմահայրը թարգմանական գործերն ավելի է կարևորել, քան պատմագրությունը:

Ու սա դառնում է պատմագրքի ավարտի ազդարարումը. ևս մի քանի խոսք օտար կաթողիկոսի շահատակումների և Սահակի տեսիլի մասին (III, ԿԶ), որին էլ հաջորդում է հռչակավոր «Ողբը» իբրև XIII և վերջին գլուխ:

Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության III գիրքը նախապես ունեցել է 12 գլուխներ, որոնք հետագայում մասնատվել և հասել են 68 գլուխների ոչ միայն ի հաշիվ եղածների, այլև ի հաշիվ հետագա հավելումների²:

Այսպիսով, հարկ է III գրքի հեղինակային ծրագրով շարադրված 12 գլուխներից գատել այն հավելյալ գլուխները, որոնք արդյունք են հետագայի խմբագրական ընդմիջարկման: Եթե, ըստ III գրքի շարադրանքի ծրագրի, Պատմությունը պետք է հասներ մինչև Հայաստանում թագավորական իշխանության վերացման և Գրիգոր Պարթևի տոհմի գահազրկման, և եթե նշված հստակ ծրագիրը վերաբերում էր ոչ թե ժամանակային, այլ պետական-քաղաքական պատմության այուժետային ընդգրկմանը, ապա պետք է հետագա հավելումի տեսակետից առաջին հերթին դիտարկել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ եղած մաշտոցապատումը՝ որպես ակնհայտորեն շեղվող էջեր:

Մաշտոցապատումի կազմում նկատի ունենք III գրքի հետևյալ գլուխները. ԽԵ, ԽԹ (մասամբ), ԾԲ, ԾԳ, ԾԴ (մասամբ), ԾԷ, ԾԸ (մասամբ), ԾԹ, Կ, ԿԱ, ԿԲ, ԿԷ (բացի առաջին նախադասությունից), չհաշված առանձին հետսամուտ տարրեր ԿԵ, ԿԶ գլուխներում: Նշված բոլոր դեպքերում հայ գրի ու դպրության հիմնադիրը կոչվում է ավելի ուշ (7-9-րդ դդ.) հայտնի դարձած անունով՝ Մեսրոպ կամ Մեսրոպ³: Միայն մի տեղ II գրքում, ինչպես և ընդունված էր V դարում (Կորյուն, Պրոկլ, Ղազար Փարպեցի), կոչվում է Մաշտոց. «Եվ վկայ քեզ ի մօտոյ յերաշխավորեսցէ Եկեղի աստ է գիրք Եվսեբի Կեսարացվո, զոր եա թարգմանել երանելի վարդապետս մեր Մաշտոց ի հայ լեզու» (II, Ժ): Թվում է անհնար, որ իր ուսուցչին այդքան մտերմիկ Մաշտոց անվանող պատմիչը III գրքում նրան հիշատակի միմիայն Մեսրոպ անունով, այն էլ այն դեպքում, երբ վերջինս V դարում դեռևս գործածական էր: Քանի որ հիշյալ II գրքի Ժ գլուխը խիստ հարազատ է հեղինակի ոճին և նրա հավաստի արժեքի վրա որևիցե կասկածի ստվեր չի նետվել, ստիպված ենք կասկածել III գրքի մաշտոցապատումին, ուստի և սույն հետազոտությանը պետք է կամ փարատել այդ կասկածը, կամ հիմնավորել բնագրագիտական փաստարկներով:

Եթե Մաշտոց անվան վկայությունը չհաշվենք, կարելի է ասել, որ Մովսես Խորենացու Պատմության և Փոքր Կորյունի վարքում գործածական է միայն Մեսրոպ անունը, Թղթոց գրքում, Կորյունի ու Ղազար Փարպեցու մոտ՝ Մաշտոց

² Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» խմբագրությունների հարցին նվիրված առաջին հոդվածում, ըստ մտավոր հաշվարկի, III գրքի սկզբնական հեղինակային գլուխների քանակը ենթադրվել է 19: Տե՛ս Ա.Մահակյան, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» գլխավորումը որպես բնագրի վերջին խմբագրություն, էջ 254:

³ Մաշտոցի անվան շուրջ տե՛ս Ա. Մարտիրոսյան, Մաշտոցի անվան փոխակերպումը. - «Աշտանակ», N 2, եր., Նաիրի, 1998, էջ 63-76:

անունը, իսկ Վարքի III տարբերակում (Տրդ դար, Սողոմոն Մաքենացի)⁴ կիրառվում են թե՛ մեկը, թե՛ մյուսը: Նաև պետք է ասել, որ նշված բնագրերի բոլոր վերնագրերում ունենք միմիայն Մեսրոպ: Վերնագրային վկայությունը հատուկ շեշտվում և առանձնացվում է բնագրերից, որովհետև վերջիններս, որպես կանոն, ավելի են ենթարկվել հետագա միջամտությունների և փոփոխումների: Հետևաբար սույն բնագրագիտական քննության համար նյութ են մատուցելու Մաշտոցի մասին պատմող հինգ աղբյուրներ. Կորյունի Վարքը, Ղազար Փարպեցու Պատմությունը, Մովսես Խորենացու Պատմության երկրորդ խմբագրությունը, Սողոմոն Մաքենացու «Տոնական» Կորյունը, Փոքր Կորյունը: Նշվածներից առաջինը, չորրորդը և հինգերորդը միասնաբար՝ գրաբար և աշխարհաբար, Մանուկ Աբեղյանի կազմած բնագրի ծանոթագրություններով հանդերձ հրատարակել է երջանկահիշատակ մատենադարանցի ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանը, ում մաշտոցագիտական ներդրումների պսակն է կազմում հիշյալ գրքի Հավելվածը («Վարքի երկու հատվածների տեղափոխություն»)՝ որի ստվերում չի կորչում, սակայն, նրա մի հոդվածը՝ մեր ուսումնասիրությանը միանգամայն հակառակ գրույթներով, ուստի և նրա լուսավոր հիշատակին էլ նվիրվում է սույն զեկուցումը⁷:

Մ. Խորենացու պատմագրքում մաշտոցապատում էջերն ուշադրություն են գրավում նախ և առաջ այնու, որ հայոց այբուբենի ստեղծումը միակ թեման է, որ ներկայացվում է ոչ թե միանգամից, մեկ-երկու կամ երեք գլխի սահմաններում իրար շարունակելով, այլ ցրված է 11 գլուխների մեջ՝ ընդհատված տարբեր թեմաներով: Նման պատմողական ոճը խորթ է Խորենացուն և նրա Պատմության կառուցվածքային տրամաբանությանը: Խորենացու Պատմության կառուցվածքային առանցքը կազմում են I գրքում հայոց նահապետների և թագավորների, II-III գրքերում՝ հայոց Արշակունի թագավորների ժամանակագրորեն շարունակելի թեմաները մինչև թագավորության անկումը, այսինքն մինչև պետական-քաղաքական կարգի ավարտը, ուստի և պատմության դադարումը: Սա է պատմահոր հայացքը, այսպիսին է պատմագրության ժանրի նրա ընկալումը, որի շնորհիվ «Հայոց պատմության» խորենացիական շարադրանքը դարձել է ներսից անհակասական: Չափանիշի արժեք ձեռք բերած այս հատկանիշից ելնելով կարելի է ասել, որ եթե Խորենացու Պատմության մեջ բացա-

⁴ Կորյուն, Վարժ Մեսրոպ Մաշտոցի, աշխատությամբ Արտաշես Մաթևոսյանի, Եր., 1994, էջ 108-115:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 148-172:

⁶ Տե՛ս Ա. Մաթևոսյան, Մովսես Խորենացին մեսրոպյան գրերի մասին. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, 3, էջ 100-117:

⁷ Այն կարդացվել է Մատենադարանի աշնանային գիտական նստաշրջանում 2011 թ. և մաս է կազմել խորենացիագիտական ծավալուն աշխատանքի:

հայտվել է որևէ տրամաբանական կամ տեղեկատվական բնույթի հակասութիւն, ապա պետք է նախ և առաջ փորձել այն մեկնաբանել ու պատճառաբանել բնագրի աղավաղմամբ կամ փոփոխմամբ: Այնպես որ Խորենացու պատմագրական ոճից ու կառուցվածքից շեղվելու օրինակներ կարելի է ցույց տալ միայն կարճ, դիպվածային կամ առթաւոր հիշատակումների տեսքով, որոնք նոր ժանրի չեն վերածվում և չեն սպառնում պատմագրական երկին՝ դարձնելու այն կոմպիլատիվ ժողովածու: Իսկ եթե կան ծավալուն շեղումներ, որպիսին մաշտոցապատումն է, եթե կան տեղեկատվական կամ ոճական կրկնութիւններ, որպիսիք առատ են մաշտոցապատում էջերում, ուրեմն պետք է կասկածել բնագրի անաղարտութիւնը: Փորձենք ասվածը ցուցադրել մաշտոցապատումի մի քանի հատվածների և նրանց համատեքստի համադրական քննութիւնով:

III գրքի 47-րդ գլուխը (ԽԷ) վերնագրով հանդերձ նախ և առաջ աչքի է ընկնում բոլորովին նոր թեմայով («Յաղագս յերանելոյն Մեսրոպայ») և խզում է նախորդ և հաջորդ գլուխների միջև եղած սյուժետային կապը: Նախորդ 46-րդ գլուխը (ԽԶ. «Պատերազմաւ պարտեալ Արշակի Խոսրովայ վախճանի յիւանդութեամբ») պատմում է երկու մասի բաժանված Հայքի երկու թագավորներին՝ Արշակի և Խոսրովի միջև ծագած պատերազմի մասին, թե ինչպես Վանանդի երևելի դաշտում եղած ճակատամարտում Արշակի զորքը պարտվում է, նրա սպարապետ Դարա Սյունին զոհվում է, իսկ Խոսրովի զորավար Սահակ Ասպետը, ով Խորենացու մեկենաս Սահակ Բագրատունու պապն է, հալածում է մյուսներին և փախստական Արշակ թագավորին, թե ինչպես վերջինին փրկում է Սպանդարատ Կամսարականի որդի Գագավոնը՝ հանկարծակի հետ հարձակմամբ, և թե ինչպես Արշակը հիվանդութիւնից մեռավ կառավարելով ամբողջ Հայքում հինգ, կես Հայքում երկուս ու կես տարի, որից հետո հույները արևմտյան մասում հայ թագավոր չկարգեցին, այլ կառավարում էին կոմես-իշխանների միջոցով: Իսկ հաջորդ 48-րդը (ԽԸ. «Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որք էին առ Արշակայ») պատմում է, որ հայ նախարարները, տեսնելով այդ և դժվարանալով ապրել անթագավոր, որոշեցին կամավոր հնազանդվել Խոսրովին և դիմեցին նրան: Խորենացին հատուկ օգտվում է թղթի ժանրից՝ մեջբերելով դիմումի և պատասխանի կեղծ պատճենները:

Եթե այս երկու գլուխների արանքից հանենք 47-րդ գլուխը Մաշտոցի մասին, ապա կստանանք նրանց միաձուլումը ոչ միայն բովանդակապես, այլ և քերականորեն:

Գր. 46, վերջին նախադասութիւն. «Եւ այնուհետեւ ոչ եւս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջնորդեւ նախարարաց կողմանցն այնոցիկ քաջն Գագավոն, եւ աշխարհին իւրեանց մասին նկացուցին Յոյնք կոմես-իշխանս» (III, ԽԶ):

Գլ. 48, առաջին նախադասություն. «Տեսեալ նախաբարացն Հայոց, եթե ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր և դժուարին վարկուցեալ գանառաջնորդն լինել՝ խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին հոսուովու» (III, ԽԷ):

Ակնհայտ է, որ մեջբերված տողերը հորենացու սկզբնական բնագրում, մինչև գլխակարգման ենթարկվելը, եղել են իրար կից, իբրև սյուժետային շղթայի մի օղակ, որը, սակայն, արհեստականորեն ընդհատվել է ոչ միայն երկու գլուխների բաժանվելով, այլև նոր գլխի (ԽԷ) ընդմիջարկումով, որում, սակայն, բարբախտաբար մնացել է բնագրի բունակցման հետքը: Թե ինչու է ընդմիջարկողը նախընտրել այս միաձուլ հատվածը, որ այն ձեղքելու միջոցով նրանում տեղ բացի մաշտոցապատումի առաջին գրվագի համար, կերևա այդ հատվածի մեջբերումից:

Գլ. 47, առաջին նախադասություն. «Տեսեալ թե ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, եւ զխոռվութիւնն նիւթ իւրոյ համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր ի Հացեկաց Տարնոյ, սնեալ և ուտեալ առ մեծին Ներսիսի. սա սիրեաց զմիայնակեցութեան վարս» (III, ԽԷ):

Ընդմիջարկող խմբագիրը փորձել է բունակցման համար օգտագործել բնագրին հարազատ միջոցներ, նախ՝ սկսվածքը, ապա՝ թեմատիկ տրամաբանական կապը: Քանի որ սկզբնական հեղինակային բնագրում ԽԷ-ին հաջորդել է ԽԸ հատվածը, ընդմիջարկողն օգտագործել է վերջինիս հենց առաջին բառը՝ «տեսեալ»: Միաժամանակ ընդմիջարկողը, քաղաքական հանգամանքների ազդեցության տակ հերոսին գործողությունների մղելով, ջանացել է ցույց տալ, որ բնագիրը (ինչպես ԽԸ գլխում) տրամաբանորեն չի ընդհատվում: Գրանով իսկ խմբագիրը պարզ է դարձնում, որ Մաշտոցի մուտքը հորենացու Պատմության մեջ բնագրորեն հիմնավորելու համար ամենահարմար հոգեբանական համատեքստը հենց սա է: Հենց այստեղ է, որ, եթե ուզում ես հերոսի եռանդուն գործերն ու հուսահատական քայլերը, տվյալ դեպքում աշխարհաթող լինելը, կապել հունական մասի թագավորության հետ, պետք է մուտք գործի Մեսրոպ հերոսը, ով պարսկական մասի թագավորությունը չի կարևորում, կամ համարում է ինչ-որ տեղ, ավանդականի համեմատ, պակասավոր, որովհետև քիչ հետո ասվում է. «Նւ երթեալ ի գաւառն Գողթան բնակլ՝ զմիայնակեցութեան վարս ստացեալ: Եւ որ ի նմա ղօղեալ աղանդն հեթանոսական թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև ցայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Առշակունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշխանի գաւառին... ուր նշանք աստուածայինք լինէին որպէս առ սրբովն Գրիգորի» (ԽԷ): Ի դեպ, «զմիայնակեցութեան վարս» արտահայտությունը կրկնում է մեջբերված առաջին նախադասության վերջին բառերը, իսկ «մինչև ցայն ժամանակս» արտահայտությունը քերականորեն չի կապակցվում նախադասության հետ, ինչը հորենացին հաստատ չէր անի: Փաստորեն, հերոսը հայ

նախարարների նման տեսնելով, որ հույները թագավոր չեն կարգում Հայքի արևմտյան կեսում, դա համարժեք է համարում Հայոց թագավորության վերջին հասնելուն, և բնավորվում է արևելյան մասում: Բայց այստեղ էլ Արշակունիների վատթարացման ժամանակ, այսինքն՝ Խոսրովի և Վռամշապուհի օրոք, գլուխ է բարձրացրել դեռևս Տրդատի ժամանակից թաքնված հեթանոսական աղանդը:

Արդյո՞ք այստեղ որևէ քաղաքական ակնարկ չկա՞ ուղղված գրուցակցին կամ հասցեատիրոջը: Մ'ում է ուղղված խոսքը, որում հետաքրքիր ու անակնկալ կերպով հիշատակվում է պետականության ու կրոնի ամուլը՝ Տրդատ-Փրիգոր գույգը: Երևում է, որ Հայքից դուրս է հասցեատերը, բայց և Պարսքում չէ, որտեղ գտնվում է հեթանոսության արմատը: Ուրեմն Կոստանդնուպոլսի արքունիքն է, որին արժե հիշեցնել հայոց հետ ունեցած քաղաքական ու դավանական երբեմնի արդար հարաբերումների, ինչպես նաև դրանց խախտման հետևանքների մասին: Հասկանալի է, որ նման միջնուրրտ չէր կարող գոյանալ այն ժամանակ, երբ Հայքի բաժանումից հետո մի տարի անթագավոր մնաց Հայքի արևելյան մասը, իսկ միակ թագավոր Արշակը կառավարում էր արևմտյան մասում: Այդ դեպքում թագավորության կարոտախտի տրամագրությունը արևելյան գահի շուրջ Կոստանդնուպոլսի տեսակետից կլինեի անիմաստ և ընդմիջարկելու կարիք չէր լինի:

Մաշտոցապատում էջերը Խորենացու պատմության բնագրի հարազատ մաս համարողներին կարող է թվալ, թե երկու գլուխների համար ընդհանուր սկզբնաբառը «տեսեալ», հերթական գրչին շփոթեցրել է, և նա, սխալմամբ, իբր, Մեսրոպի հատվածը իր բուն տեղից (ասենք՝ օրինակ ՄԲ գլխից) կտրելով, արտագրել է ինչ գլխում, ապա, գլխի ընկնելով, փորձել է շտկել՝ շարունակության մեջ՝ վերադառնալով ԽԼ-ին: Սակայն նման ենթադրություն անելու համար ձեռագրային տարբերակները ոչ մի հիմք չեն տալիս, քանի որ նրանք այդ առումով կասկածի ոչ մի նշույլի տեղիք չեն տալիս:

Այսպիսով, հեղինակի պատմելաոճի նմանակումով ու հայ նախարարական միջավայրում տիրող հոգեկան միջնուրրտի հետ հերոսի ներդաշնակումով խմբագիր ընդմիջարկողը փորձել է հատուկ քողարկել իր կեղծիքը: Եվ ինչպես բնագրագիտության մեջ հայտնի է, բնագրի կեղծարարը սովորաբար բացահայտվում է կեղծիքի քողարկման հատուկ մղումից:

Բացի այդ կեղծարարը իրեն նեղություն չի տալիս խորամուխ լինելու անցյալի պատմական հանգամանքների ու ժամանակագրության մեջ, դրա համար էլ առաջացնում է տեղեկատվական հակասություններ կամ ընդմիջարկվող հեղինակի (Մ. Խորենացի), կամ էլ տվյալ ժամանակի որևէ հեղինակավոր աղբյուրի հետ (Կորյուն): Որքան էլ թվում է, թե ընդմիջարկող խմբագիրը ընդհանուր, վերացական հարցեր է արձարժում և հեռու է սխալվելու հավանականությունից, այնուամենայնիվ հենց քննարկվող 47-րդ գլխում տեղիք է տալիս

մի սխալի, ինչը հինգերորդ դարեցին թույլ չէր տա՝ իմանալով Կորյունին: Բանն այն է, որ այդ գլխի շարադրանքից հետևում է, որ Մաշտոցը կրոնավորի կյանքի է անցել հոսրով թագավորի օրոք: Մինչդեռ, ըստ Մովսես Խորենացու հեղինակային շարադրանքի, Արշակ թագավորը հիվանդությունից մեռավ 389 թ., իսկ հոսրովը Հայքի արևելյան մասում իշխել է մինչև 392 թ., այսինքն՝ հինգ տարի, որից առաջին մեկուկես-երկու տարին զուգահեռվել է Արշակի արևմտյան իշխանությունը և կոնֆլիկտի մեջ էլ գտնվել է նրա հետ: Մեսրոպի կրոնավորությունը հոսրովի օրոք դնելը հակասում է Կորյունի այն հաղորդումին, որով Մաշտոցը ճգնավորել է Վռամշապուհի օրոք իր մահից (442 թ.) քառասունհինգ տարի առաջ, այսինքն՝ առնվազն 396/397 թվականից:

Այժմ գիտարկենք մյուս տեղեկատվական հակասությունը, որ նույնպես առաջ է եկել կեղծիքը քողարկելու հատուկ մղումից III գրքի 52-րդ գլխում:

Այդ գլխի հեղինակը, պատմելով Արկադիոս կայսեր օրոք Կոստանդնուպոլսում Հովհան Ոսկեբերանի հետ կապված խժոժությունների մասին, գրում է, թե իբր պարսից Վռամ արքան Հայոց արքա Վռամշապուհին ուղարկում է Միջագետք՝ խաղաղեցնելու և վեճերը հարթելու առաքելությամբ, որտեղ էլ վերջինս գիտակցում է հայկական այբուբենի կարիքը, որովհետև նեղվում էր թարգմանչի պակասից, «Բանգի պարսկականաւան վարէին գրով»: Այդ պահին արքային ուղեկցողներից ոմն Հաբել քահանա խոստանում է բերել Գանիել եպիսկոպոսի կողմից հարմարեցված հայկական գրերը: Պատմական ժամանակի նկարագիրը հավաստի դարձնելու համար խմբագիրը պետք է նշեր կայսեր և արքայից արքայի անունները: Կայսրը Արկադն է: Նա հիվանդ էր և չէր կարող կարգավորել Հովհան Ոսկեբերանի շուրջ ծագած աղմուկը և հասարակական շփոթը: Իսկ արքայից արքան V դարի սկզբներին Հագկերտն էր, ինչպես վկայում է Մովսես Խորենացին ԾԲ գլխի սկզբում: Մինչդեռ նշված է Վռամ անունը: Սխալը գալիս է խմբագրից, ով պարտավոր չէր իմանալ ամեն ինչ, բայց չսխալվելու մղումով նա օգտվել է Խորենացուց և արքա հռչակել Վռամին, մանավանդ, որ վերջինս նույնպես ունեցել է Արկադին զուգահեռ կառավարման շրջան: Իսկ Խորենացին ինքնահակասում չունի: Նա կարող է սխալվել, բայց չհակասել ինքն իրեն: Բանից պարզվում է, որ ընդմիջարկող խմբագիրը Վռամ անունը վերցրել է Խորենացու նախորդ՝ 51-րդ գլխի վերջին տողից. «Եւ Վռամշապուհ ունէր զաշխարհս մեր և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն՝ տալով հարկս. զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, եւ զմասինն Յունաց՝ Արկադէայ» (III, ԾԱ): Անմիջապես սրան հաջորդող գլխի սկզբում ընդմիջարկող-խմբագիրը գրում է. «Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ եւ... շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց, վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամշապուհոյ մերում թագաւորի իջանել ի Մեջագետս» (III, ԾԲ): Ավելորդ է ասել, որ այս ընդմիջարկման մեջ սխալը հայտնվել է Խորենացու բնագրին հարազատ մնալու մղումից: Չի նկատվել, որ V դարի սկզբից պարսից արքան արդեն

փոխված էր. Վուամ Կրմանը կառավարել է վեց տարի, մինչև 399 թ., ինչը լավ գիտի Մովսես Խորենացին:

Հետաքրքիր է այս հատվածի գաղափարական այն միտումը, ինչից գերծ չէ նաև 47-րդ գլուխը: Դա հայոց գրի ստեղծումը հունական «հանգամանքներ» հետ առնչելու ձգտումն է, որն արտահայտվում է մի դեպքում՝ հերոսի աշխարհաթող լինելով, Տրդատի ու Գրիգորի գործը շարունակելով, վարդապետելու ընթացքում սեփական գրի կարիքը զգալով (III, ԽԵ), մյուս դեպքում՝ Գրիգոր Լուսավորչի ժառանգներին մեծարելով, մայրաքաղաքում սպուղենների նման խումբ հավաքելով, գրի համար աղոթելով, մի երրորդ դեպքում՝ Արկադ կայսեր կամ Հովհան Ոսկեբերանի հետ անուղղակի առնչելով կամ հունական հասարակական հուզումների առիթով հայոց արքունիքում գրի անհրաժեշտությունը գիտակցելով, ասորիների հետ կապված հույսերի շարդարանալով (III, ԾԲ): Այս շարքում ամենաակնառու հատվածը, որ լրիվ ի հայտ է բերում մինչ այդ գուսպ արտահայտված «հունական» միտումը, ԾԳ գլուխն է, որտեղ ի հայտ են գալիս մաշտոցապատումի հույն հերոսները, ում չգիտի Կորյունի Վարքը:

Միջագետքում ոչինչ չգտնելով Դանիելի մոտ՝ Մեսրոպը գնում է Եգեսիա, ոմն հեթանոս հույն ճարտասան Պղատոնի մոտ, ով, ճիշտ է, գործին չի օգնում, բայց ուղարկում է իր ուսուցիչ Եպիփանոսի մոտ, որ իբր քրիստոնեություն էր ընդունել և ապրում էր Սամոսում (ոչ թե Սամոսատում): Փյունիկե անցնելով Մեսրոպը գնում է Սամոս, բայց արդեն վախճանված Եպիփանոսի փոխարեն գտնում է նրա աշակերտ Հոսիանոսին, սրանից էլ է անշահ մնում ու, ապավինելով աղոթքին, տառերը գտնում է տեսիլքում: Եվ նույն այդ Սամոսում էլ Հոսիանոսի հետ մշակում է գտած այբուբենը: Փաստորեն հույն գործիչների փոխարեն գործին օգնում են աղոթքը և տեսիլը, որոնք ընդունելի են նաև հունական էլիտայի կողմից⁸, մանավանդ, որ այդ աստվածամուխ գործողությունը՝ գրերի գյուտը, տեղի է ունենում ոչ թե Եգեսիայում, այլ գուտ հունական Սամոսում, որտեղ էլ հույն Հոսիանոսի օգնությամբ հունականի նման շարակարգված գրերով էլ սկսեցին թարգմանական գործը՝ խորհրդաբար դիմելով Սողոմոնի «Առակաց» գրքին. «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս յանճարոյ»: Հետևաբար Սամոսը, որը խմբագրի կամոք հայտնվել է Սամոսատի միտումնավոր փոփոխումով և ոչ թե աղավաղումով, դառնում է հունական միտումի պսակը՝ որպես աստվածային տեսիլի վայր, հայոց գրերի ծննդավայր՝ Կորյունի մոտ նշված Եգեսիայի փոխարեն⁹:

⁸ Ասվածի ամենացայտուն վկայություն կարելի է համարել Սահակին ուղղված Թեոդոսի թղթում կայսրին վերագրված հետևյալ խոսքը, որում Սահակը մեղադրվում է ասորիների մեջ ուսում փնտրելու և հույն ճարտարներին արհամարհելու համար. «Բայց զի յետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, եթէ կատարումն արուեստի ի շնորհաց վերնոյն եղե՛զ գրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին» (III, ԾԵ, էջ 416):

⁹ Տարօրինակ է, որ Ա. Մաքսևայանն այս հարցում տարածայնություն չի տեսնում Կորյունի վարձի և Խորենացու Պատմության միջև: Հմմ. Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 146-147:

Կորյունի հետ ունեցած հայտնի նմանությունները և տարբերություններով հանդեձ 53-րդ գլուխը (ՄԳ) ավարտում է գյուտի պատմությունը: 54-րդ գլխում (ՄԳ) Մեսրոպը գրերը հասցնում է Հայք արդեն Արկադի մահից հետո (408 թ.), երբ գահին նստած էր Թեոդոս Փոքրը, ով Հայքի արևմտյան մասը նախորդ կայսեր նման չհանձնեց Վաճառապուհի կառավարմանը, այլ վստահեց իր գործակալներին՝ խաղաղություն պահելով Հագկերտ արքայի հետ: Ի դեպ, այստեղից մաշտոցապատումի հերթական գլուխը սկսվում է նույնպիսի արտահայտությամբ («Յայնմ ժամանակի»), ինչ կարողում ենք ընդհատված տեղին հաջորդող երկրորդ պարբերության մեջ («ընդ այն ժամանակ»), ինչը ևս մի անգամ վկայում է ընդմիջարկող խմբագրի ներկայության մասին: Քանի որ բնագրում Մաշտոցի մուտքը շատ անորոշ ժամանակով է արտահայտված՝ այն ժամանակներում, ապա այդտեղ կարելի է ժամանակի սխալ չարձանագրել:

Հարց է ծագում. եթե Մ. Խորենացու Պատմությունից հանվում են մաշտոցապատում էջերը, ապա բուն հեղինակային բնագրում ոչինչ չի՞ խոսվել Մաշտոցի և գրերի գյուտի մասին: Կարծում եմ, խոսվել է, և Խորենացու այդ խոսքը Մաշտոցի գործի մասին մնացել է հենց բուն Պատմության բնագրում՝ որպես մի հակիրճ և ամփոփ տեղեկատվություն: Թվում է, թե այդ ամփոփ հիշատակումը Մաշտոցի գործի մասին, Խորենացին պետք է դներ 51-րդ գլխի վերջում, որտեղ նշվում է, որ Վաճառապուհը ծառայում էր երկու թագավորների՝ տալով պարսից մասի հարկը Վուամին, հունաց մասինը՝ Արկադին: Բայց այդ դեպքում գրերի գյուտի ժամանակը ճիշտ կլիներ միայն Արկադի, բայց ոչ Վուամի մասով: Ուստի Խորենացին նախընտրել է գյուտի մասին գրել կայսեր փոփոխությունից հետո, երբ իշխանության եկավ Թեոդոս Փոքրը, որովհետև այբուբենի ներդրումը առնչվում է նաև բյուզանդական մասին, բայց և դրանով հանդերձ ճիշտ պահել պարսից թագավորի անունը: «... եւ (Թեոդոսը- Ա. Ս.) խաղաղութիւն արար ընդ Յագկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ (պետք է լինի՝ Մաշտոցի - Ա. Ս.) եւ բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, եւ հրամանաւ Վուամշապհոյ եւ մեծին Սահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս եւ քաջասունս, փափկածայնս եւ երկարոգիս եւ դարոցս կարգեաց յամենայն գաւառս եւ ուսոյց զբնաւ կողմանս [աշխարհիս Հայոց]¹⁰» (III, ՄԳ): Ահա, վերականգնված «աշխարհիս Հայոց»-ի փոխարեն խմբագիրը գրել է «բաժնոյն Պարսից», ապա Մաշտոց անունն էլ Մեսրոպի փոխելով՝ դրան ավելացրել է Վիրքի և Աղվանքի այբուբենների ստեղծման մասը և գլուխն ավարտել:

¹⁰ Սույն վերականգնումը բնագրային առնչություն է ենթադրում Փոքր Կորյունի համապատասխան տեղի հետ, որ կարողում ենք. «Եւ ժողովեալ մանկունս ուղեշս... ուսոյց զբնաւ ամենայն աշխարհս Հայոց» (տե՛ս Կորյուն, նշվ. աշխ., էջ 118): Սա հետաաբիբի փաստ է, եթե հաշվի առնենք, որ Փոքր Կորյունը օգտվել է նաև Մովսես Խորենացու Պատմության մաշտոցապատումից:

Իսկ մաշտոցապատումը հետո շարունակվում է 57-րդ գլխում, որտեղ ներկայացվում է արևմտյան Հայքում գրերի ներդրման նախապատմությունը՝ կաթողիկոս Սահակի տեղաշարժը դեպի Հայքի արևմտյան մաս՝ համապատասխան նամակագրությանը: Այդ է պատճառը, որ խմբագիրը բուն Խորենացու տված ամփոփ տեղեկանքը Մաշտոցի գործի վերաբերյալ վերագրել է միայն Պարսից մասին՝ մի ակնհայտ կեղծ պատճառաբանությամբ. «... և ուսոյց զբնաւ կողմանս Պարսից, բայցի Յունաց մասնէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան, վիճակեալք յարթոն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ և ոչ ասորով» (III, ԾԴ):

Այսպիսով, Մաշտոցի ողջ գործն ամփոփող մեկ պարբերությունը ոչ թե շարունակում է նախորդ գլխի տեղեկատվությունը, այլ առաջին անգամ է տեղեկություն հաղորդում Մաշտոցի գործի մասին այն չափով, որչափ պահանջում է պատմության շարադրման խորենացիական ծրագիրը: Այսինքն, եթե Խորենացու սկզբնական բնագրում մի տեղ պիտի խոսվեր գրերի ստեղծման և Մաշտոցի մասին՝ անկախ Կորյունից, դա հենց այս գլխի սկիզբն է: Միայն թե խմբագրի ձեռքով Մաշտոցը փոխարինվել է Մեսրոպ անվամբ: Իսկ նրա շարունակությունը դարձյալ շեղվում է մեծ պատումի ծրագրից և կրկնում է Կորյունին, որի անունը Խորենացին չտալ չէր կարող, եթե իսկապես օգտվեր նրանից կամ հղում աներ նրա վրա, ինչպես արել է Ագաթանգեղոսի դեպքում:

Եթե անգամ ընդունենք, որ ողջ 54-րդ գլուխը հարազատ է Խորենացու բնագրին, ուստի և նրա երկրորդ մասը՝ նվիրված վրաց և աղվանից գրերի ստեղծմանը, ընդմիջարկման ընդհանուր ծրագրի մաս չի կազմում, այլ այդ ծրագիրն է հարմարեցված հեղինակային նյութին, միևնույնն է, ակնհայտ է նշված ոճական անհարթությունը և տեղեկատվական կրկնությունը նախորդ 53-րդ գլխի առկայությամբ:

Մաշտոցապատումի հաջորդ գլուխը (ԾԵ) կրկնում է առաջին գլխի (ԽԷ) արհեստական ոճական հնարքը՝ հեղինակային բնագրի հետ միաձուլյ երևալու ճիգով: Հենվելով նախորդ գլխի (ԾԶ) վերջին նախադասության վրա («Ընդ նոյն աւուրս թագաւորեաց Պարսից Վուստ երկրորդ և զԲն վրիժուց խնդրեաց ի մերմէ աշխարհէս» - III, ԾԶ) - հեղինակը հաջորդ գլխի (ԾԷ) սկզբում գրում է.

«Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից, գնաց նա զկողմամբ արևմտից մերոյ աշխարհիս...» և այլն, որով սկսվում է հայ-բյուզանդական թղթակցությունը, ինչպես երևում է վերնագրից՝ «Առաճումն Մեսրոպայ ի Բիզանդիոն և պատնէն թղթոցն հնգից»: Ի դեպ, այս վերնագիրը, կրկնելով երկրորդ գրքի ԼԳ գլխի վերնագիրը («Քարոզութիւն յԵղեպայ առաքելոյն Թաղէոսին և պատնէն թղթոցն հնգից»), ուշադրություն է հրավիրում այն բանի վրա, որ խմբագիրը բնագրին հարազատ մնալու միտումով օգտագործել է նաև Աբգար թագավորի հինգ թղթերի տարբերակը:

Փաստորեն, 57-րդ գլխում 47-րդի համեմատ Մեսրոպի փոխարեն մուտք է գործում Սահակ կաթողիկոսը և «տեսեալ» սկզբնաբառի փոխարեն գործածվում է նույն բայի դիմորոշ ձևը՝ «եսես», մնացածը՝ հոգեբանական համատեքստով, նույնն է:

Ինչ վերաբերում է գլխում ներկայացված թղթագրությունը՝ ուղղված կայսր Թեոդոսին, եպիսկոպոս Ատտիկոսին, զորահրամանատար Անատոլիոսին, և նրանց պատասխաններին ու դրանցից բխող գործողություններին, ապա դրանց մեջ երևում է խմբագրի նույն հունական միտումը՝ ցույց տալու, որ Հայքի արևմտյան մասում ևս մաշտոցյան այբուբենի ներդրումը եղել է կայսեր անմիջական թուլտվություններով ու ֆինանսավորմամբ: Դեռ ավելին, այդ քաղաքական համատեքստի հետ են կապվում նաև հայ-հունական դաշինքը պաշտպանելու նպատակով մի նոր ստրատեգիական քաղաքամրոցի՝ Կարին-Թեոդուպոլիսի հիմնադրումը (ԾԹ), նոր թարգմանիչների երթը Կ. Պոլիս և դավանական դաշնակցության հզորացումը (Կ), եփեսոսի տիեզերաժողովի որոշումների ընդունումը և աղանդների հալածումը Հայքում, Ս. Գրքի վերաթարգմանումը ստույգ հունական օրինակներից և նոր աշակերտների գործուղումը Ալեքսանդրիա՝ «ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան»¹¹ (ԿԱ), աշակերտների ուսումնական ուղևորության նկարագրությունը (ԿԲ):

Ծէ գլուխը, որպես ընդմիջարկում եթե հանենք, ապա ԾԶ-ի շարունակությունը կգտնենք ԾԷ-ի երկրորդ պարբերության առաջին կետում.

«Յայնժամ գային հասանէին ի բազում նախարարաց կոչնականք զվեծէն Սահակայ, զի ի մէջ նոցա անցեալ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի գիտացեալ արքային Պարսից Վուամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհս՝ հաշտութիւն խօսի ի ձեռն Սմբատայ ասպետի»:

Իսկ շարունակությունը գտնում ենք նույն պարբերությամբ վերջում և ամբողջ երրորդ պարբերության մեջ: Մեջբերենք բոլորը. «Եւ ինքն եկեալ անցանէ յԱյրարատեան գաւառն, կուտեալ զամենայն նախարարազունսն՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ... ի դուռն արքային Պարսից: Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն՝ մուրհակ մոռացման յանցանաց կնիէ, ըստ խնդրոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշես որդի Վուամշապիոյ և փոխեալ զանունն Արտաշիւր կոչելով՝ զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատայ, առանց պարսիկ վերակացուի, որ տիրեաց ամս վեց» (III, ԾԱ):

Իսկ սրան հաջորդում են պետաքաղաքական պատմության սյուժեի հեղինակային շարադրանքից միանգամայն շեղվող շորս գլուխներ (ԾԹ, Կ, ԿԱ, ԿԲ):

¹¹ Այս տողի թարգմանությունը տեղիք է տվել բանասերների տարակարծության (Ստ. Մալխասյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Է. Շիրինյան, Գ. Ս. Սարգսյան և այլն): Ըստ իս՝ «վերաբանությունը» պետք է հասկանալ «թարգմանություն»:

եթե սրանք անտեսենք, ապա ԾԼ-ի բուն շարունակությունը կգտնենք 63-րդ գլխի սկսվածքում.

«Բայց թագավորն Հայոց Արտաշիւր անուն սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղականալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն» (III, 49):

Այնուհետև Խորենացու Պատմության մեջ իրար են հաջորդում բուն հեղինակային շորս գլուխներ (ԿԳ-ԿՁ), որտեղ պատմվում է Արշակունիների իշխանազրկումը և թագավորության վերացումը Հայքում, ինչպես նաև կաթողիկոս Սահակի աթոռազրկումը: Այստեղ ընդմիջարկող-խմբագիրը թողել է մի քանի աննշան հետքեր՝ Մեսրոպ և Վարդան անունների հավելումով (ԿԵ, էջ 436, ԿՁ, էջ 440): Իսկ վերջին հեղինակային գլխից՝ «Ողբ»-ից առաջ ընդմիջարկողը գետեղում է ուսուցիչների մահվան պատմությունը՝ իբրև ԿԷ գլուխ («Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելոյ»), քաղաքերևով ոչ միայն Կորյունից, այլև ավելի ուշ դարերում թարգմանված երկերից, օրինակ, Սեղբեստրոսի վարքից: Միայն հնարավոր է, որ մաշտոցապատումի մեջ մտնող այս վերջին գլխի (ԿԷ) առաջին նախադասությունը գլխակարգողի կողմից պոկված լինի նախորդ գլխի վերջից, ուստի և լինի հեղինակային բնագրի մասը. «Ջֆսան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն որդոյ իւրոյ Յագկերտի», որին էլ հաջորդել է «Ողբը» (ԿԸ). «Ողբամ զԲեզ Հայոց աշխարհ... զի բարձաւ թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող»:

Այժմ, դառնալով ուսուցիչների մահվան մասին պատմող գլխին (ԿԷ), դիտարկենք խմբագրի այն ձգտումը, որով նա ուզում է քողարկել և համոզվեր դարձնել իր ընդմիջարկումը հեղինակային ոճը արհեստականորեն նմանակելու միջոցով:

Կէ գլխի հեղինակը, խոսելով Սահակ Պարթևի հիվանդության և մահվան մասին, գովեստ է հղում այդ անախտ ծերունուն.

«Ջուրմէ (Սահակի մասին- Ա. Ս.) պարտ էր մէզ հրաշափառագունի անցանել բանիւ, ըստ արժանի արքոյ հօրն դրուատից, այլ զի մի յերկարութիւն նաոիցն լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց՝ այլում տեղոյ և ժամանակի գայստսիկ թողցում, արտաբոյ այսց գրոց, ուր զսկզբանն հրափրեցաք առնել թելադրութիւն» (III, ԿԷ):

Մեջբերված հատվածն ընդմիջարկող խմբագրի կողմից քաղվել է Մովսես Խորենացու տարբեր էջերից՝ 16, 52, 226, 300 և այլն: Նման հավաքարան կարելի է պատկերացնել միայն մի դեպքում. եթե քաղագրողը հատուկ ձգտում է ինչ-որ բան ապացուցել, տվյալ դեպքում՝ հեղինակային բնագրին հարազատ երևալ: Խմբագրի վերջին խոսքը՝ «ուր զսկզբանն հրափրեցաք», նկատի ունի առաջին գրքի շորրորդ գլխի վկայությունը, որը նա սխալ է հասկացել: Եթե գրողը լիներ պատմահայրը, ինքն իրեն սխալ չէր հասկանա: Մ. Խորենացու այն

խոսքը, թե «վասն յերկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ» (I, Դ, էջ 16), վերաբերում էր նահապետների թվի ու տարիների շուրջ եղած տարբեր կարծիքներին, որոնց մասին խոստանում է մի այլ տեղ երբևէ խոսել: Եվ արդարև, քիչ անց երկու պարբերությունից հետո հորենացին գրում է.

«Առդ, զայլսն վասն սորա ի տեսութեանց ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցում տեղի, իսկ որ առ ձեռն պատրաստ է ասասցում» (Ի, Դ, էջ 16)¹²:

Ինչ տեղ էլ որ դա լինի և երբ էլ լինի, հարմար չի լինի խոսել նաև Սահակ կաթողիկոսի մասին: Անգամ պատմահայրն ինքը մոտ տասը գլուխ հետո, նշելով Արամ նահապետի շուրջ եղած ընդարձակ պատմության մասին, մտքով չի անցկացնում, որ այն կարելի է գետեղել արդեն հիշատակված «այլ տեղում», որովհետև դրանց միջև կապ չի տեսնում: Ահա հեղինակի խոսքը՝ ուղղված պատվիրատու Սահակ Բագրատունուն. «Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զիարդ, կամ առ որով ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաբոյ այսորիկ գրոց կարգեսցում, և կամ թողցում, ապա թէ ոչ՝ ի սմին» (I, ԺԲ, էջ 52): Եթե պատվիրատուն չպահանջեր Արամ նահապետի մասին պատմել հենց այս գրքում, նրա ճակատագիրը անհայտ կմնար:

Այնպես որ, խմբագիրը փորձել է հորենացու ոճով արդարացնել Սահակին գովաբանող հատուկ ճառի բացակայությունը՝ խոստանալով դա անել երկի սկզբում իբր այդ նպատակին հատկացվելիք տեղում, ու դրանով էլ ինքն իրեն մատնել է:

Վերոբերյալ բազմաթիվ փաստարկներից բխող եզրահանգումը մեկն է. Մ. հորենացու Պատմության մեջ եղած մաշտոցապատումը ներկայանում է որպես մի խմբագրական միասնական մտահղացման արդյունք, որին հասնելը հեշտ չի տրվել: Խմբագիրը լուրջ երկընտրանքի առաջ է եղել: Եթե նա փորձեր մաշտոցապատումն, իբրև մի անընդհատ դիպաշար, գետեղել Պատմության մեջ հենց այդ տեսքով՝ ուրույն ու առանձին, ապա աչքի կգարներ այուժետային շեղումը բուն պատմությունից՝ հակասելով վերջինիս ընդհանուր կառուցվածքային տրամաբանությանը: Մովսես հորենացին իր ողջ շարադրանքը կազմակերպում է իբրև մի շարունակական այուժետային շղթա՝ փոքրիկ սկզբնաբանական այուժետային հավելումներով: Ուստի խմբագիրը հարկադրաբար պետք է իր մաշտոցապատումի այուժեն տրոհեր առանձին մեծ ու փոքր կտորների և դրանք ներդնեք հորենացու Պատմության մեծ շղթայի քիչ թե շատ հարմար օղակներում: Դա դժվար լուծելի խնդիր է, եթե հաշվի առնենք, որ այդ ամենը կատարվում է պատմագրքի վերջնամասում, որտեղ այլևս պատմողական մեծ տարածք չկա, եղած տարածքն էլ ուղղորդված է դեպի ավարտը, ուստի ամեն ինչ

¹² Ցավով պետք է նշել, որ բանասերների կողմից նույն էլում ընթերցվող երկու մեջբերված պարբերությունների կապը չի նկատվել: Հմմ. Ստ. Մալխասյանի ծանոթագրություն N 17, տես Մովսես հորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 461:

կախված է ընդմիջարկողի ճկուն ու սրամիտ բնագրային ներխուժումներից: Իհարկե, վերջին լուծումը ևս հակասում է Պատմութեան կառուցվածքին, բայց ոչ այնքան ցցուն կերպով, ինչպես կլիներ առաջին դեպքում: Եվ իրոք, շատ ընթերցողներ և բանասերներ չեն նկատում, որ պատմահայրը չի կիրառում ինքնուրույն, ամբողջական, բայց և ընդհատ-ընդհատ շարունակվող սյուժեներ: Նա կողմ է կարճ ու ամբողջական շարադրանքին՝ առանց ընդհատումների, շատ-շատ՝ մեկ-երկու անդրադարձով տվյալ թեման սպառելու սկզբունքով:

Մովսես Խորենացու Պատմութեան երրորդ գրքի կազմում զատելով բուն հեղինակային և հետագայի խմբագրական բնագրերը՝ կարող ենք օրինաչափորեն անցնել հաջորդ հարցադրումին՝ ե՞րբ, ո՞ւմ կողմից, որտե՞ղ, ի՞նչ հանգամանքներում և ի՞նչ նպատակով իրագործվեց խնդրո առարկա բնագրային ընդմիջարկումը: Նշված հարցերին միանգամայն հնարավոր է պատասխանել, եթե հետևենք այն խորքային նպատակադրմանը, որն ի հայտ կգա ոչ միայն երրորդ, այլև երկրորդ գրքի ընդմիջարկված հատվածների բովանդակային համադրումից: